

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ У ПРАЦЯХ ФРАНЦУЗЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Андрійчук Т. С.

*завідуюча сектором Департаменту інформації та комунікацій з громадськістю
Секретаріату Кабінету Міністрів України*

В статті аналізуються концепції демократії, нашедшие отображение в работах французских исследователей второй половины XX – начала XXI века. Основные направления политических исследований раскрываются автором через анализ дискуссии сторонников неолиберальной (индивидуалистской), социалистической и плюралистической (коллективистских) концепций демократии. Автор приходит к выводу, что результаты исследований французских политологов целесообразно учесть при дальнейшем становлении теории политической науки в Украине и развитии демократических процессов на основе объединения либеральных ценностей с ценностями солидарности, углублением взаимодействия власти и общественности.

The article analyzes the concepts of democracy which reflected in the writings of the French scientists of the second half of XX – beginning XXI century. Directions of modern political researches are considered through discussion between supporters of neoliberal (individualistic), socialist and pluralist (collectivistic) concepts of democracy. The author comes to the conclusion about the expediency of incorporating research results of French political scientists for the future establishment of the theory of political science in Ukraine and the development of democratic processes by combining liberal values with the values of solidarity and deep cooperation between the authorities and the public.

У статті аналізуються концепції демократії, що знайшли відображення у працях французьких дослідників другої половини XX – початку XXI століття. Основні напрями сучасних політичних досліджень розкриваються автором через аналіз дискусії, що розгорнулась між прихильниками неолиберальної (індивідуалістської), соціалістичної та плюралістичної (колективістських) концепцій демократії. Автор доходить висновку про доцільність врахування результатів наукових розвідок французьких політологів у подальшому становленні теорії політичної науки в Україні та розвитку демократичних процесів на засадах поєднання ліберальних цінностей з цінностями солідарності, поглиблення взаємодії влади і громадськості.

Ключові слова: концепції демократії, представницька демократія, плюралістична демократія, неолиберальна демократія, соціалістична демократія, демократія апропріації.

Протягом другої половини XX ст. прагнення демократії вийшло за межі західного світу і стало орієнтиром для більшості держав, у тому числі держав, що виникли на теренах колишніх радянських республік. Щоправда, сама ідея демократії не була і не стала універсальною. Наукові дискусії щодо її передумов, основних ознак та напрямів розвитку, форм здійснення тривають і досі. Ці дискусії та їх результати набувають особливої ваги для колишніх тоталітарних країн, що перебувають у перехідному стані, знаходяться у пошуку власного демократичного шляху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі розв'язання широкого кола проблемних питань, властивих трансформаційним процесам, перебуває і Україна. Наукове осмислення феномену демократії розпочалося в нашій країні наприкінці 1980-х рр. минулого століття. Вагомий внесок у цей процес належить вітчизняним дослідникам В. Бабкіну, О. Бабкіній, А. Колодій, І. Кресиній, І. Курасу, О. Семківу. Серед досліджень останніх років варто згадати праці С. Бойчука, Н. Латигіної, Н. Ліпковської-Надеїної, В. Мартиненка, О. Фісуна, Ю. Шайгородського.

Актуальність. Для розвитку сучасної української політичної теорії, демократичних процесів в Україні важливими є результати наукових досліджень зарубіжних колег та їх критичний аналіз. У цьому контексті привертають увагу праці представників політологічних шкіл країн, політичні системи яких мають певні спільні риси з Україною. Зокрема – сучасної французької політології. Політична система Франції передбачає схоже з Україною розділення повноважень між гілками влади, сильні позиції президента, традиційно міцну бюрократію. Варто згадати і достатньо тривале захоплення французького суспільства соціалістичними (хоч і поміркованими, без класового конфронтаційного характеру) поглядами, в результаті чого потужною серед вчених була і залишається ідея важливості соціального порядку та соціальної рівності, основним гарантом чого має бути держава. Процес становлення демократії в Україні також постійно зіштовхується з необхідністю одночасного посилення державного регулювання для забезпечення належного соціального захисту населення та унеможливлення втручання держави у громадські справи. Саме тому вивчення напрацювань французьких дослідників є актуальним.

Політична наука у Франції була інституціоналізована достатньо пізно – її предмет довгий час був розчленований між політичною філософією, соціологією та правом. Потужний вплив політичної філософії і досі дозволяє дослідникам абстрагуватися до рівня «політичних ідей», на відміну від, наприклад, США, де швидкий розвиток політичної науки в напрямку прагматики та утилітаризму часто відсуває на задній план зародки філософії [5, 10–11]. У другій половині XX ст. суттєвий

внесок у розвиток теорії демократії зробили такі політологи, філософи та соціологи як Р. Арон, Ж. Бешлер, П. Бурдєс, М. Дюверже, К. Лефор, Ж. Марітен, А. Турен та ін. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. активні дослідження з цього питання проводять Ф. Бенетон, М. Гоше, Ф. Генар, Ф. Рено, П. Розанвалон.

Мета статті полягає у визначенні актуальних напрямків дослідження українською політичною наукою феномену демократії на основі аналізу концепцій демократії, що знайшли відображення у працях французьких дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Пошук нових концепцій демократії розпочався у Франції та в інших західних країнах після Другої світової війни. Відповідальність за неї в значній мірі була покладена на представництво демократію, засновану на загальному виборчому праві та особистій свободі. Тогочасні демократичні інститути, які мали б гарантувати політичну і соціальну рівність, було піддано критиці як такі, що можуть призвести до утвердження авторитаризму чи фашистської ідеології. І хоча представницька демократія повністю не заперечувалась, постало питання щодо додаткових ефективних демократичних практик та інститутів. У французькій політологічній школі на розгляд цього питання суттєво впливали ідеї, близькі до поміркованого (демократичного) соціалізму та плюралізму.

З цих ідей виходив і один із розробників сучасної теорії політичних партій М. Дюверже. Вчений підкреслював, що «організація політичних партій, безумовно, не відповідає демократичній ортодоксії», водночас існує об'єктивна потреба позбавитись «зовсім нереалістичного уявлення про демократію, напрацьованого юристами услід за філософами ХVІІІ ст.» [10, 508–510]. Індивідуальній діяльності парламентарів, обраних виборцями, протиставлялась діяльність представників, обраних масовими партіями, вибір яких ратифікується громадянами. Таким чином, на думку вченого, нереалістична формула «управління народом через народ» замінюється формулою «управління народом через еліту, яка вийшла з самого народу», що повертає «справжній зміст» явищу представництва [10, 512–513]. М. Дюверже також звертав увагу на важливість для демократії максимального консенсусу між політичними партіями, відсутності зловживання владою з боку правлячої партії, а також ведення помірної класової боротьби для уникнення соціального конформізму.

Французький філософ Ж. Марітен, визнаючи необхідність посилення ролі держави для розвитку соціальної справедливості та захисту суспільства, привертає увагу до суверенітету політичного (громадянського) суспільства [12, 55]. Розмірковуючи над доступними для народу засобами контролю, вчений відзначає важливість таких плюралістичних елементів як засоби масової інформації, групи тиску, засоби політичної агітації, а також формування зацікавленості та ініціативи народу у сфері громадських справ [12, 69].

Філософ, політолог і соціолог Р. Арон, розглядаючи конституційно-плюралістичні режими, підкреслював, що існування виборчого права повинно доповнюватися діяльністю політичних партій, груп тиску, незалежних засобів масової інформації, спеціальних груп безпристрасних спеціалістів, а також модифікацією конституцій з метою забезпечення «свободи обговорень всього, що передбачається прийняти, та надання права брати участь у обговоренні всім, кому хочеться» [1, 127, 282]. Намагаючись позбавити французьке інтелектуальне середовище від тягіння до соціалістичних ідей, Р. Арон також обґрунтовував необхідність зменшення ролі держави, яка обмежує індивідуальні свободи, чим великою мірою повернув у французьку політичну науку ліберальну доктрину.

Ліберальні та неоліберальні ідеї набувають поширення у Франції у 1970 – 1980-х рр. у зв'язку із критичним осмисленням тоталітаризму та економічними тенденціями постіндустріального суспільства. Під впливом цих ідей розгляд феномену демократії фокусується на індивідуальних правах громадян, конституційному обмеженні ролі держави, ринковій економіці. Акцент з колективних суб'єктів демократії (спільноти, маси, класи, групи) зміщується на суб'єкта-індивіда.

Прикладом переходу до ліберального осмислення демократії є філософ К. Лефор – колишній прихильник комуністичних ідей, погляди якого поступово трансформувалися у напрямку поєднання принципів соціалізму та лібералізму. Він критикує і підхід до демократії з огляду на загальне виборче право, і плюралістичну формулу розподілу між державою та громадянським суспільством, яка все одно призводить до ослаблення останнього, перетворення його на «шумний театр думок» [11, 28]. Натомість справжньою ознакою сучасної демократії, на його думку, є зникнення влади в класичному розумінні, перетворення її на порожнечу, коли закон і знання більше не втілюються в особі тих, хто їх використовує. Вчений наголошує, що розвиток демократії можна оцінити лише за умови визнання інституту прав людини як нового типу законності і суспільного простору [11, 43 – 50]. При цьому він намагається уникнути критики щодо негативного змісту прав людини, пов'язаного із опором владі, зазначаючи натомість, що ці права надають можливість включити громадян-атомів у систему відносин, забезпечити відкритість для участі кожного в громадській справі [17].

Французький дослідник Ж.-Ф. Ревель на початку 1990-х рр. звернув увагу на труднощі, яких зазнає ліберальна демократія у західних країнах. Поширюється антидемократичний елітизм,

невизнання прав іншої людини, «демократична апатія» населення та скептицизм щодо поняття законності [13, 179, 191, 259]. Основним шляхом подолання цих труднощів вчений вважає підвищення ролі громадян як самостійних індивідів та формування їх громадянської культури [13, 275].

Серед прихильників неоліберальних ідей набула популярності так звана ринкова теорія демократії. Наприклад, філософ та економіст Ж. Атталі ставить розвиток демократії у тісну залежність зі становленням ринкових відносин. На його думку, зміст будь-якої демократії, як і ринку, полягає у свободі вибору – і те, і інше надає право громадянину-споживачу або приймати якесь рішення, або відхилити його незалежно від того, про що йде мова – кандидатів, товари, політиків чи вироби. Право переобирати кандидата чи позбавляти його посади, наймати чи звільняти, змінювати політику, потік товарів є основною рисою, на якій ґрунтується споживацький консенсус [2, 28]. У зв'язку з цим дослідник бачить необхідність об'єднання ринку з демократією [2, 29].

Деякі прихильники ліберальних ідей при розгляді феномену демократії особливо виокремлюють конституційні чинники. Зокрема, Ф. Рено підкреслює, що в останні роки ХХ ст. конституціоналізм закріпився у світі, як найвірніший шлях до досягнення синтезу сучасного лібералізму та демократії і прогресивний засіб делегітимації авторитарного та тоталітарного режимів [18]. Важливими для демократії є саме конституційне закріплення прав та свобод громадян, можливості позиватися до влади. Разом з цим дослідник пропонує поєднати ідеї лібералізму з колективістським підходом, вказуючи на важливість об'єднання громадян та їх ідентифікації як співвітчизників [14, 26–27].

Повернення ліберальних ідей у Франції не призвело до зникнення соціалістичної та плюралістичної теорій демократії. Їх прихильники вступили у активну дискусію, яка триває до цього часу і призводить до певної модернізації усіх трьох концепцій. Зокрема, активним критиком ліберального підходу є дослідник політичної філософії М. Гоше, на думку якого, демократія прав людини є «масштабним відхиленням в історії ліберальних демократій» [9, с. 312]. У відповідь на запевняння К. Лефора щодо відсутності негативного змісту у правах індивідів та використання їх для встановлення міжособистісних стосунків М. Гоше звертає увагу, що такий підхід не спроможний забезпечити демократію, оскільки не визначає форми стосунків між індивідами та соціальної конфігурації цілого, яке сформується [9, 12]. Як зазначає вчений, демократія прав людини працює проти себе самої, оскільки сприяє продукуванню суспільства, глобальні образи якого вислизують від його членів та втрачає розуміння сенсу апарату влади. Тому важливо повернутися до «автентично макіавеллівського» розуміння принципів влади та права, очистити функції поєднання, властиві державі та нації, що є необхідними знаряддями демократії [9, 221, 355–356].

Висловлював суттєві зауваження щодо ліберальних та неоліберальних ідей і теоретик політичної соціології П. Бурд'є. Вчений вважає ілюзією рівність прав громадян у сучасному демократичному режимі, насамперед в частині можливості висловлення та «нав'язування» політичної думки. Він наголошує, що політичні умови ставлять громадян, при цьому тим жорсткіше, чим вони обділені економічно і культурно, перед альтернативою або зовсім відмовитися від своїх прав через абсентеїзм, або лишитися їх через делегування. Через нерівний розподіл засобів виробництва у політичному полі громадяни стають «споживачами», ризикуючи залишитися ні з чим [6, 179–180]. Неоліберальний політико-економічний режим руйнує усі колективні інституції, солідарність, резерви соціального капіталу. Тому, як вважає П. Бурд'є, для дальшого демократичного розвитку важливим є відродження ролі колективів (асоціацій, спілок, партій) та держави, як «скарбниці універсальних цінностей, що асоціюється з ідеєю громадської сфери» [7].

Провідний французький теоретик постіндустріального суспільства А. Турен, виступаючи за зменшення політичної ролі держави, не погоджується з індивідуалізацією, яку несе ліберальна демократія. Він відзначає, що якщо перед обличчям суверена демократія була політичною, перед обличчям капіталізму – «соціальною» або «індустріальною», то у постіндустріальному суспільстві має сформуватися «grassroots democracy» («коренева демократія») [16, 155–156]. Основними її суб'єктами мають стати громадські рухи, увага до яких зникла через перевагу ліберальних ідей. А. Турен наголошує, що розпорошений і неорганізований вплив рухів свідчить не про їх слабкість, а про сильну автономію стосовно політичних інститутів та можливість розглядати проблеми, що практично виключені з державного життя, захищати індивіда, міжособистісні стосунки, малі групи від центральної влади [16, 187–188].

Ж. Бешлер вказує, що у сучасної ліберальної демократії є загроза «дефіциту», викликаного розходженням між ідеалом та дійсністю. Він виокремлює три види викривлення демократії: політичні (встановлення політичним ринком правил нечесної гри, що призводить до задоволення приватних інтересів, а не до досягнення загального блага), ідеологічні (хибне тлумачення принципів демократії, насамперед суверенності народу, правління більшості, яке призводить до невірних ідеологічних висновків), моральні (зловживання гарантованими громадянськими свободами) [4, 168–187]. Дослідник звертає увагу на важливість плюралістичних елементів – свободи громадян претендувати на певні посади, активної діяльності партій, яким громадяни

доручають висувати різні тлумачення суспільного добробуту та втілювати їх в життя [4, 83, 117–118].

Ф. Бенетон зазначає, що ХХ ст. завершило війну політичних режимів на користь представницької демократії, яка носить ринковий характер. Водночас «тріумф демократії не означає кінця альтернативності: політичне питання звучилося, але досі стосується фундаментальних цілей і існує вибір» [3, 285]. Цей вибір вчений пропонує робити між двома версіями демократії: субстанціальною та процесуальною. Процесуальна демократія (ліберальна за змістом) характеризується такими ознаками: прості та самодостатні процедури для висловлення громадянами своїх думок, які є рівні за значенням; сприйняття суспільства як конгломерату рівних і незалежних громадян; відсутність відповідальності кожного за результат загального політичного вибору; знецінення ролі уряду, парламентських дебатів на користь неформальної практики (громадські опитування, засоби масової інформації). На думку Ф. Бенетона, перевага має надаватися субстанціальній демократії (колективістській за змістом), яка не відкидає важливість «правил гри», але вважає необхідними такі елементи: сприйняття суспільства як співтовариства, що надихається прагненням до спільного життя; загальна відповідальність громадян при здійсненні вибору; громадянська освіченість населення [3, 357 – 363].

Ф. Генар вважає невірним обмеження «мінімальною» демократією з виборами та гарантованими правами і пропонує поєднати ліберальні цінності з соціальною рівністю [8, 31]. На його думку, ліберальна демократія була схильною залишати соціальне питання поза своєю компетенцією, вважаючи, що індивідуальну свободу необхідно охороняти від втручання політичної влади. Однак на сьогодні, демократії загрожує не авторитаризм держави, а економічна нерівність, що супроводжується і експропріацією влади [8, 32].

Політолог П. Розанвалон прагне поєднати окремі елементи соціалістичної, плюралістичної та ліберальної концепцій демократії через вивчення такої категорії як «контрдемократія» (демократія непрямой влади, розпорошеної в суспільстві) [19]. На думку вченого, одним із найважливіших вимірів сучасної демократії є розширення процедур та інституцій. Аналізуючи цей вимір, автор визначає декілька моделей демократії – демократію безсторонності (значна роль відводиться незалежним судовим та регуляторним органам, здатним захистити права громадян), рефлексивну демократію (спирається на такі рефлексивні інститути як конституційних суд, громадські об'єднання, суспільні рухи) та демократію наближеності (акцентує увагу на поведінці владних органів, які є доступними, чутливими і встановлюють прямі відносини з громадянами за допомогою нових форм участі – квартальних рад, «зон консультації та запитів», зустрічей з громадськістю, конференцій, форумів та ін.). На основі поєднання цих моделей П. Розанвалон пропонує окреслити теорію демократії апропріації, покликану коригувати та компенсувати роз'єднання між правителями і громадянами так, щоб останні мали змогу контролювати і спрямовувати владу [15, 263].

Висновки. Аналіз праць французьких дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ століття дозволив виокремити основні теоретичні підходи до розгляду феномену демократії в сучасній французькій науковій думці. Вони формуються переважно у вигляді соціалістичної, плюралістичної та ліберальної і неоліберальної концепцій. Звертає на себе увагу довготривала дискусія між прихильниками ліберальних (індивідуалістських) та соціалістичних і плюралістичних (колективістських) ідей. Цікавим є те, що така конкуренція не призвела до виокремлення домінуючого підходу, а існуючі концепції, в процесі взаємовпливу, поступово модернізуються, залучаючи елементи одна одної.

Спільні риси французької та української політичних систем свідчать про те, що французький досвід теоретичних розробок потребує детального вивчення. Особливості взаємовпливу ліберальної, соціалістичної і плюралістичної концепцій демократії досі є малодослідженим напрямком в українській політології, оскільки вітчизняні дослідження здебільшого ґрунтуються на досвіді англосаксонської політологічної школи. Водночас умови розвитку політичної системи в Україні пов'язані з необхідністю вирішення цілого спектру завдань, що стосуються і задоволення сильною державою соціальних очікувань населення, і здійснення дерегуляції, забезпечення незалежності громадського сектору, дотримання прав та свобод громадян. Формування в Україні громадянського суспільства також потребує пошуку спільних цінностей та платформ, що дозволять об'єднати громадян, незважаючи на тенденції індивідуалізації приватного життя. Тому напрацювання французької політологічної школи є важливими для пошуку концепції демократії, яка б запропонувала шляхи поєднання ліберальних цінностей з цінностями солідарності, визнанням ролі держави, можливостями широкої участі громадськості у політичному житті.

Література

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон ; пер. с франц. –М. : Текст, 1993. – 303 с.

2. Аттали Ж. На пороге нового тысячелетия / Ж. Аттали ; пер. с англ. – М. : Международные отношения, 1993. – 133 с.
3. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / Ф. Бенетон ; пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Весь мир, 2002. – 368 с. – (Серия «Тема»).
4. Бешлер Ж. Демократия: Аналитический очерк / Ж. Бешлер ; пер. с фр. Л. Ларионовой ; ред. Я. Богданов, В. Володин ; Ин-т всеобщ. истории РАН ; ЮНЕСКО. – М, 1994. – 207 с.
5. Бодуен Ж. Вступ до політології / Ж. Бодуен ; пер. з фр. О. Марштупенко. – К. : Основи, 1995. – 174 с.
6. Бурдьє П. Политическое представление. Элементы теории политического поля // Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє ; отв. ред. перевода Н. Шматко. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб : Алетейя, 2007. – С. 179 – 213.
7. Бурдьє П. Сутність неолібералізму / П. Бурдьє ; пер. Г. Гриценко, Т. Злобіної [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/archives/9295>. – Назва з екрану.
8. Ґенар Ф. Логіка демократії. Флоран Ґенар про спадщину Просвітництва, посттоталітарну демократію та зближення інтелектуалів різних країн Європи : [інтерв'ю з Ф. Ґенаром] / спілкувався А. Астаф'єв (Дністровий) // Український тиждень. – 5 – 11 листопада 2010 р. – № 45 (158). – С. 30 – 32.
9. Гоше М. Демократія проти себе самої / М. Гоше ; пер. з фр., післямова та примітки О. Йосипенко, С. Йосипенко. – К. : Український центр духовної культури, 2006. – 376 с.
10. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже ; пер. с фр. Л. Зиминной. – М. : Академический Проект, 2000. – 558 с. – (Серия «Концепции»).
11. Лефор К. Политические очерки (XIX – XX века) / К. Лефор ; пер. с франц. Е. А. Самарской. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 368 с.
12. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен ; пер. с англ. Т. Лифинцевой. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
13. Ревель Ж.-Ф. Друга молодість демократії: Майбутнє демократичного імпульсу / Ж.-Ф. Ревель ; пер. з англ. Н. Комаровой. – К. : Сфера, 2001. – 287 с.
14. Рено Ф. «Лише демократія є легітимним устроєм». Філіп Рено про конституціоналізм, умови легітимності, пострадянські проблеми та застарілу демократію : [інтерв'ю з Ф. Рено] / спілкувався А. Астаф'єв (Дністровий) // Український тиждень. – 4 – 10 червня 2010 р. – № 22 (135). – С. 24 – 27.
15. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон ; пер. з фр. Є. Марічева. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
16. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен ; пер. с фр. Е. Самарской. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.
17. Lefort C. La pensée du politique // Autrement – à quoi pensent les philosophes?, n 102, Novembre 1988. – P. 198 sq.
18. Raynaud P. Constitutionnalisme et democratie [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Raynaud.html>. – Назва з екрану.
19. Rosanvallon P. La contre-democratie: la politique a l'age de la defiance (Seuil). – P.15.